

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۷/۱۶

تدوین راهنمای طراحی منظر شهری خیابان امام ارومیه^۱

اکبر عبدالله زاده طرف

استادیار دانشکده معماری و هنر، گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

احمد آفتاب

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل

وحید اسماعیل زاده انگنه*

دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری، گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

چکیده:

فاصل میدان ولایت فقیه تا چهارراه عطایی، سکانس دو با حاکمیت منظر فرهنگی-آموزشی (حد فاصل چهارراه عطایی تا چهارراه خیام)، سکانس سه با حاکمیت منظر سیاسی (حد فاصل چهارراه خیام تا میدان انقلاب) است تا در ادامه مطالعه برای تقویت حاکمیت مناظر و ارتباط بین آن‌ها پژوهش با تدوین ضوابط طراحی منظر سعی در ارتقا کیفی خیابان باشد.

منظر شهری، در واقع اولین سطح برخورد و ارتباط میان شهروندان و محیط شهری است که از طریق آن شهر را درک می‌کنند از جمله فضاهایی که این منظر شهری در آن حیات می‌یابد، خیابان‌های شهری بوده که به منظور تعاملات اجتماعی و رفع نیازهای عمومی مردم ایجاد می‌شوند. این تحقیق سعی در شناسایی منظر عینی در فضاها و چگونگی اعمال روش‌هایی جهت تدوین راهنمای منظر شهری خیابان امام ارومیه دارد برای دست یافتن به هدف مورد نظر رویکرد نظری-عملی با استفاده از روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. شناخت حاصل از محدوده مورد مطالعه نشان از آشفتگی در کالبد و فعالیت خیابان امام ارومیه دارد تا پژوهش مورد نظر سعی در ارتقا منظر عینی باشد. محدوده مورد مطالعه دارای سه سکانس اصلی است: سکانس یک با حاکمیت منظر اجتماعی (حد

کلمات کلیدی: راهنمای طراحی، منظر شهری، منظر عینی، خیابان امام خمینی (ره)، شهر ارومیه

نویسنده مسئول: وحید اسماعیل زاده انگنه، دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری، گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران،

sajadghasemi68@yahoo.com

این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری تحت همین عنوان می باشد.

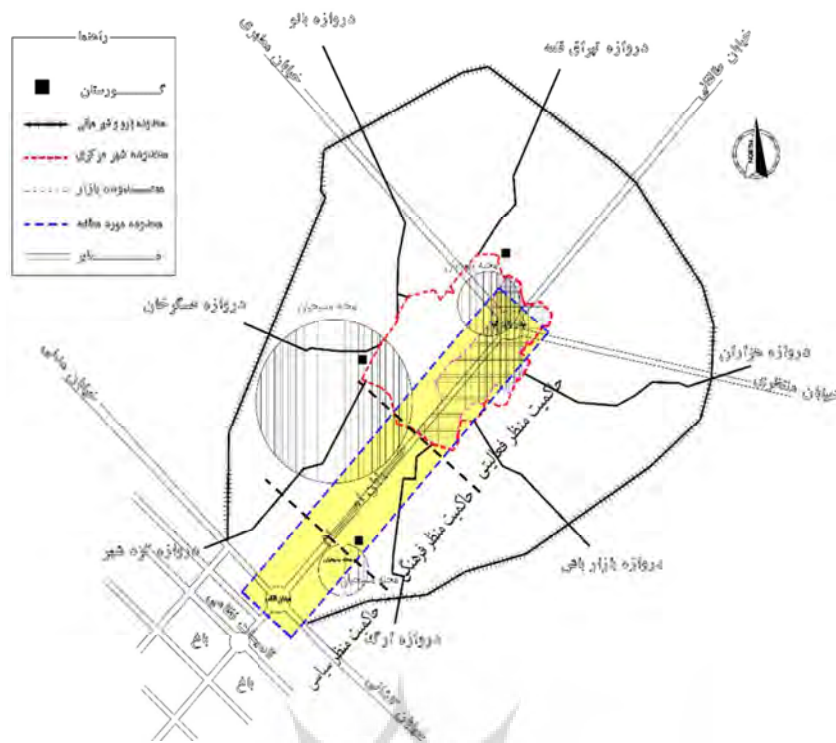
مقدمه و بیان مسئله

عنصر غالب منظرساز در حرکت درون شهر و در یک برداشت وسیع از کل شهر مسیرها می‌باشند که اصلی‌ترین عامل تعیین کننده منظر شهری هستند (D spreiregen, ۱۹۸۱). جین جیکوبز در وصف اهمیت خیابان و منظر شهری می‌گوید: به شهر می‌اندیشید، چه چیز بخاطر خواهد آمد؟ خیابان‌های آن! هنگامی که خیابان‌های شهر زیبا و جالب باشد آن شهر سرزنده، و زمانی که خیابان‌های شهر زشت و خسته کننده باشد، آن شهر ملال‌آور به‌خاطر آورده خواهد شد. تنها در آینده منظر شهری است که ابعاد ناملموس شهر از طریق نظامی از نشانه‌ها امکان تجلی و بروز خارجی یافته و ارزیابی مثبت یا منفی می‌شود (گلکار، ۱۳۸۵؛ ۲).

در شکل‌گیری خیابان امام خمینی (ره)، شاه پهلوی در اولین ورود خود به شهر ارومیه در سال ۱۳۰۷ خورشیدی دستور برپایی بناهای دادگستری، شهرداری، شهربانی (میراث فرهنگی و گردشگری امروز ۱۳۰۹) و ستاد لشکر اطراف میدان ایالت (انقلاب) را صادر کرد. مجموعه میدان انقلاب (ایالت سابق) با شکل نمادین تحت تاثیر نهضت‌های ملی‌گرا (گرایش به کاربرد عناصر، نقشها و طرح‌های معماری ایران باستان) ساخته شد (عباس زاده، ۱۳۸۵؛ ۸۵). چندین سال بعد (۱۳۱۲) همزمان با تخریب برج و باروی شهر، شهر توسط دو خیابان عمود بر هم به چهار قطعه تقسیم شد خیابان پهلوی از جلوی میدان ایالت (انقلاب) و در امتداد بزرگترین طول محدوده بافت قدیم و محلات با قومیت‌ها و مذاهب مختلف، به مرکز شهر (به سمت بازار) و بی توجه به تمام مسائل وضع موجود کشیده شد. (عباس زاده، ۱۳۸۵؛ ۷۶) پس از آن دو خیابان

سیروس (خیابان مطهری) و نادری (خیابان منتظری) دروازه‌های سلماس و مهاباد را به مرکز شهر (میدان سپه یا ولایت فقیه امروز) وصل کرد تا میدان ولایت فقیه امروز بوجود آید (عباس زاده، ۱۳۸۵؛ ۸۵). با اجرای خیابان امام (ره) در ابتدا پهنه تاریخی و ارزشمند شهر ارومیه (بازار تاریخی) به چهار ریزپهنه تقسیم شد؛ ۱- پهنه بازار اصلی و راسته بازار؛ که امروز بعنوان باارزش‌ترین بافت محدوده از لحاظ تاریخی و هویتی در کل شهر و مجموعه مورد مطالعه خیابان امام ارومیه می‌باشد. ۲- پهنه نابود شده از بازار و محلات در ورای خیابان و میدان. ۳- پهنه ضلع غربی و ۴- پهنه شمال شرقی، پهنه‌هایی با کالبدی فراموش شده و رو به زوال که امروز شاهد فرسودگی شدید کالبدی و افزایش شدید زمین‌های بایر بلااستفاده در آن هستیم. امروز با رویکردهای جبرگرایی حاکم در خیابان امام باعث شده است این محدوده دچار آشفستگی محیطی در تمام ابعاد شکلی و عملکردی باشد.

امروز مدیران، متخصصان و شهروندان همگی بر این موضوع که منظر خیابان امام نیازمند نوسازی و بهسازی است، اتفاق نظر دارند. اما با روش و بینشی که با شناخت نیازهای استفاده‌کنندگان فضاهای شهری، زمینه ارتقاء کیفیت فضایی-کالبدی، فعالیت و زیست محیطی خیابان شهری را سبب شود و موجب ارتباط موثر و دو سویه بین مردم به عنوان صاحبان شهر و کالبد و فعالیت‌های شهری را فراهم کند. در این راستا راهنمای طراحی شهری که بتواند موجبات ارتقاء کیفیت منظر شهری در خیابان امام ارومیه شود، مسئله این پژوهش را تشکیل می‌دهد (نقشه ۱).

شکل (۱): خیابان امام (ره) در توسعه شهر ارومیه (نگارنده)

سوالات تحقیق:

- راهنمای طراحی شهری که بتواند موجبات ارتقاء کیفیت منظر شهری در خیابان امام ارومیه شود، دارای چه محتوایی است؟
- دستیابی به مولفه‌هایی که در منظر شهری خیابان امام نیاز به اصلاح و بازنگری دارند

مبانی نظری

ساده‌ترین عنصر مشترک انسانی کنش اجتماعی است و افراد به برقراری رابطه اجتماعی نیاز ذاتی دارند به همین دلیل دنبال موقعیت‌هایی می‌گردند تا بتوانند رابطه اجتماعی را تجربه کنند (طالبی، ۱۳۸۳: ۱۶۲). بنابراین خیابان‌های شهری می‌توانند زمینه‌های چنین روابطی را در عرصه‌های شهری در اختیار شهروندان قرار دهد. لیدن در طرح تحقیقی با عنوان محیط مصنوع و سرمایه اجتماعی و گه‌ل در طرح پژوهشی میدانی و محلات کپنهاک، به این جمع بندی رسیده‌اند که: و طراحی مطلوب خیابان‌ها و ایجاد فرصت مناسب برای حرکت پیاده در افزایش تعاملات اجتماعی و تقویت سرمایه اجتماعی موثر می‌باشد (Leyden, 2003; Gehl, 1987:67).

تاکنون کارهای پژوهشی بسیاری در مورد منظر شهری بخصوص منظر شهری خیابان بعنوان اصلی‌ترین فضای شهری انجام گرفته است اما بطور کلی عبارت منظر شهری برای اولین

اهداف

با توجه به بررسی دقیق نیاز کلیه نواحی محدوده و در نظر داشتن نیاز تمام کسانی که به محدوده از نظر اقامت، اشتغال و گذران اوقات فراغت می‌نگرند برنامه نسبت به پیگیری تدوین راهنمای منظر شهری خیابان امام ارومیه خود را متعهد می‌داند:

- تعریف جامع از منظر شهری و تدوین عوامل تشکیل دهنده آن
- دستیابی به کیفیت‌های موثر جهت ارتقاء کیفی منظر یک خیابان
- تعیین وضعیت منظر شهری خیابان امام براساس چارچوب تحلیلی در ارتباط با کیفیت‌های موثر در منظر خیابان
- تعیین نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید در ارتباط با ارتقاء منظر شهری خیابان

چارچوب نظری برای تبیین مؤلفه‌های منظر شهری خیابان

مروری که بر ادبیات طراحی شهری به عمل آورده شد، مجموعه گسترده‌ای از عناصر و مفاهیم وابسته به مفهوم کلیدی "منظر شهری و خیابان" و اجزاء آن را آشکار نمود. برای انتظام بخشیدن به مجموعه‌ای چنین وسیع از عناصر و مفاهیم متکثر و متنوعی که اهل فن به آن‌ها اشاره داشته‌اند، تدوین یک چارچوب نظری ضرورت دارد.

از این رو، در این بخش از مطالعه، نخست مدل پیشنهاد شده "کورس گلکار" (نمودار ۱) بعنوان سیستم کلی منظر شهری پیشنهادی و قابلیت استفاده به عنوان چارچوب نظری برای بست و توسعه مؤلفه‌های منظر شهری را دارند مورد بررسی قرار گرفته است. در این پژوهش از تعامل میان سه زیر-سیستم که مفهوم منظر شهری به مثابه یک کلیت را آشکار می‌سازد ارائه می‌گردد: در واقع، از تلفیق سه نگاه منظر شهری شکل می‌گیرد: ۱. نگاه با "چشم سر" که محصول آن "منظر عینی شهر" است، ۲. نگاه با "چشم ذهن" که محصول آن "منظر ذهنی شهر" می‌باشد و نهایتاً ۳- نگاه با "چشم دل" که محصول آن "منظر ذهنی - ارزیابانه شهر" است. (گلکار، ۱۳۸۵: ۳۸). سپس با بهره گرفتن از نقاط قوت مدل مزبور و مطالعه پژوهش‌های صاحب نظرانی همچون پاکزاد، توسلی، یان گل، لینچ، کالن و نیسر، سیستم منظر شهری در مؤلفه‌های کالبد، فعالیت، معنا و مهرانگیزی شناسایی شد در ادامه با اعتقاد به سخن آقای پاکزاد: منظر شهری آن بخش از محیط یا فرم شهری است که بر روی کنش و واکنش‌های شخص و نتایج اعمال وی موثر است (پاکزاد، ۱۳۸۸: ۱۰۱) سعی در انجام مطالعات منظر عینی خیابان امام شهر ارومیه شده است (نمودار ۲).

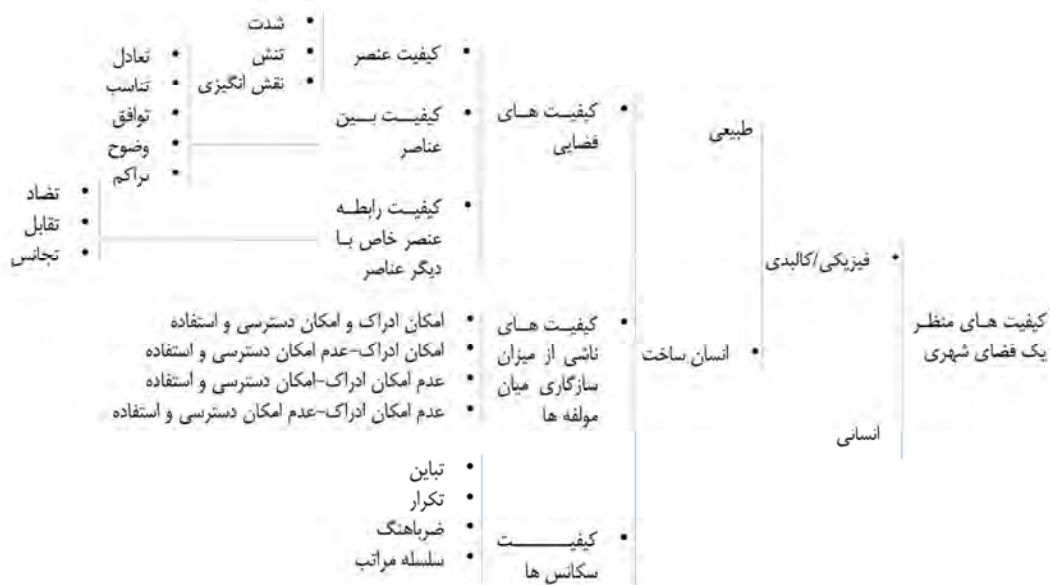
بار در سال ۱۹۴۸ توسط توماس شارپ با مطالعه‌ای در آکسفورد به کار گرفته شد و برخورد بصری به منظره شهری خیابان با کار جان‌نیش در ابتدای قرن ۱۹ با طراحی خیابان ریجنت در شهر لندن و در کارهای کامیلوسیتته با ایده مانهایم و پارک‌وی در انتهای قرن ۱۹ دیده شده است، وی در کتاب ساخت شهر بر اساس مبانی هنری در سال ۱۸۸۹م تأکید ویژه‌ای بر اصول بصری و هنری داشت (بحرینی، ۱۳۹۳: ۲۱) این در حالی است که فلسفه تئوری مدرن منظر شهری کاملاً به نظریه هنر ارتباطات گوردن کالن در کتاب منظر شهری وابسته است، وی با تأکید بر اثرات حسی که منظر می‌تواند بر ساکنین و بازدیدکنندگان شهری داشته باشد، خواستار ایجاد لذت بصری در مقیاس شهر شد. (کالن، ۱۳۹۰، ۱۱) ادامه مطالعات آقای کالن جنبشی بنام جنبش منظر شهری بوجود آورد که در آن شهر را بعنوان یک "متن" در نظر می‌گیرد که شهروندان باید قادر به "قرائت" آن باشند در همین راستا پژوهش‌های گوناگونی انجام گرفته است که برخی از جمله چهره‌های شاخص این جنبش گوردن کالن، کوین لینچ، اپلیارد، الکساندر و... می‌باشند (بحرینی، ۱۳۹۳: ۳۲۲) (جدول ۱).

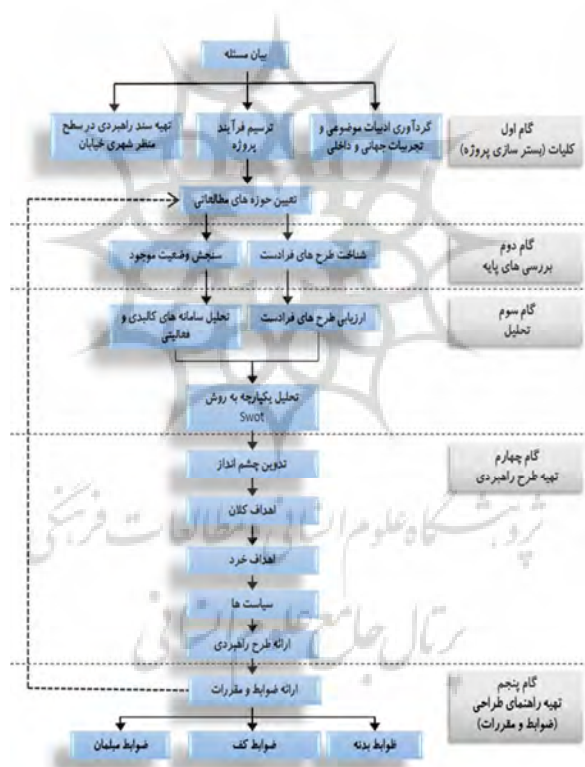
نمودار (۱): سیستم منظر شهری (گلکار، ۱۳۸۵: ۳۹)

جدول (۱): نظریه‌های مرتبط با منظر عینی خیابان

نظریه پرداز	عنوان اثر	دیدگاه کلی	اجزا منظر شهری
کامیلوسیت 1889	ساخت شهر بر اساس مبانی هنری	وی به مقوله‌ای به نام «طراحی کامل و یکدست» اعتقاد داشت	از نظر وی خیابان عنصر اساسی شهر و تجلیگاه زندگی اجتماعی و عملکردهای حیاتی محسوب می‌شود که تنها یک راه عبوری نیست.
گوردن کالن ۱۹۱۴	گزیده منظر شهری	کالن اهمیت منظره را در این می‌داند که خاطره‌ها و تجربه‌های ما را به یادمان می‌آورد. (کالن، ۱۳۹۰؛ ۸)	به باور وی با دستکاری ماهرانه این اجزا (رنگ، بافت، مقیاس، سبک، شخصیت و منحصر به فرد بودن اجزا)، می‌توان به نظم و ترتیب در مقابل بینظمی و هرج و مرج رسید (هنرمناسبات) دست یافت. (کالن، ۱۳۹۰؛ ۸).
وزارت محیط، حمل و نقل و مناطق انگلستان ۲۰۰۰	به کمک طراحی	در این پژوهش مطالبی در خصوص مفهوم شخصیت بصری مطرح گردیده است که ارتباط نزدیک و مستقیمی با فرم و منظر شهری دارد	<ul style="list-style-type: none"> ▪ کیفیت عرصه عمومی - سهولت حرکت - استخوان بندی (ساختار) اصلی - طرح چیدمان فضایی: دانه بندی شهری ▪ محوطه آرایشی (منظر زمین) - سیما: مواد و مصالح
بل، سایمون 1394	منظر، الگو، ادراک و فرآیند	مسئله موضوعی آن به زیبایی‌شناسی بصری می‌پردازد. (بل، ۱۳۸۲؛ ۴۵)	عناصر اساسی منظر شهری: نقطه، خط، سطح، احجام بسته و احجام باز
تربیب، میثائل ۱۹۷۴	طراحی شهری در تئوری و عمل	وی با ترکیب و قیاس سخنان بولنف، کورت لوین و کوین لینچ، تفاوت و رابطه میان مفاهیم «فرم شهر»، «منظر شهر» و «سیمای شهر» یا «تصویر ذهنی» را توضیح داده است. (پاکزاد، ۱۳۸۹؛ ۳۵۲).	نه تنها اجزا و عناصر «فرم شهر»، «منظر شهر» و «سیمای شهر» را مشخص نموده، بلکه شیوه کاربرد آن را در طراحی شهری را نیز توضیح می‌دهد.
کارمونا، متیو و همکاران ۲۰۰۶	مکان های عمومی فضاهای شهری	وی در فصل هفتم پژوهش به موضوع بعد بصری طراحی شهری می‌پردازد.	وی در طراحی منظر شهر به چند اصل تاکید داشت: الگوها و نظم زیبایی‌شناسی - تجربه حرکت در فضا - منظر سازی سخت و نرم - طراحی کف - طراحی مبلمان
ماتلاک، جان ال ۲۰۰۵	آشنایی با طراحی محیط و منظر	توجه به مفهوم محیط و عوامل، تاثیرات و مواردی که طراح محیط و منظر باید در منظر محیط در نظر بگیرد (ماتلاک، ۱۳۷۹؛ ۱۰).	عوامل شکل دهنده محیط و منظر، موجب نظم شده، فرم، مواد، مقیاس، بافت و روح آن همه پاسخ‌هایی به این عوامل شکل دهنده هستند (ماتلاک، ۱۳۷۹؛ ۱۵).
توسلی، محمود ۱۳۷۹	طراحی فضای شهری	محمود توسلی از جمله اندیشمندان و پژوهشگرانی است که با تکیه بر بررسی‌های تاریخی به ارائه راهکارهایی برای بهسازی منظر شهری می‌پردازد.	اجزای اصلی ساختار کالبدی شهر میدان و خیابان هستند که منظر شهری در آنها تبلور می‌یابد. یک منظر شهری در وهله اول بر اساس نحوه امتزاج توده و فضا شکل می‌یابد و سپس با جانمایی تمامی عناصر سازنده محیط شکل می‌گیرد.
آتشین بار، محمد ۱۳۸۸	تداوم هویت در منظر شهری	تلاش برای یافتن ماهیت و چیرستی هویت منظر شهری جهت ارزیابی معیار سیاست‌های مداخله کلان در شهرهای امروز، امری ضروری است.	ویژگی‌های کالبدی شهر و قابلیت‌های آن - معانی و مفاهیم قابل درک در شهر - بستر پویای زمان و زندگی - زندگی اجتماعی و حیات مدنی شهروندان
پاکزاد، جهان‌شاه ۱۳۸۵	مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری،	«آن بخش از محیط یا فرم شهر است که بر روی کنش و واکنش شخص و نتایج اعمال وی موثر است.	بدین ترتیب منظر شهری جنبه عینی یا قابل ادراک محیط می‌باشد که به نوبه خود دارای فرم، عملکرد و معنا است.
صبری، سیروس ۱۳۹۳	طراحی منظر شهری	در این پژوهش توصیه‌هایی در حیطه هویت و فرآیند طراحی منظر شهری، نمونه پژوهش‌ها و پروژه‌های منظر شهری است.	از اهداف بصری در این پژوهش عبارتند از: آسایش - گوناگونی - هویت - ارتباط داشتن یا مرتبط بودن معنا داشتن

نمودار (۲): کیفیت های منظر عینی یک فضای شهری (بر گرفته از پاکزاد)

نمودار (۳): فرآیند انجام تحقیق

مواد و روش تحقیق

برداشت های میدانی و گردآوری داده ها از طرق مشاهده، عکاسی، کروکی و ... پرداخته می شود داده های بدست آمده به تحلیل در نرم افزارهای GIS، EXCEL، و با مدل SWOT، به شناخت نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید دست می یابد در

با توجه به رویکرد حاکم بر فضای تحقیق روش مورد استفاده توصیفی - تحلیل و نوع پژوهش کاربردی می باشد. بدین صورت که در بخش توصیفی-تحلیلی بصورت پیمایشی به

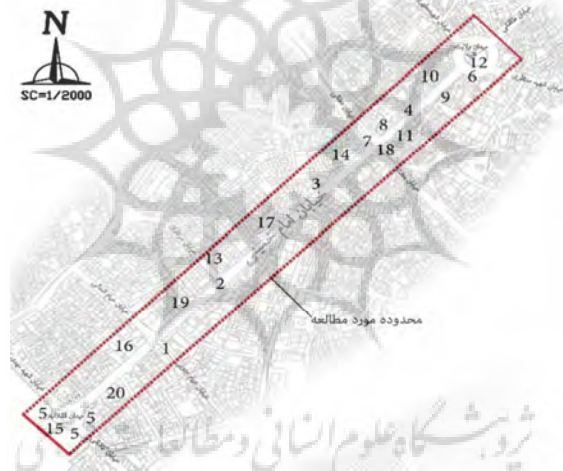
آرشیوهای اداره کل راه و شهرسازی استان و... و مشاهدات میدانی؛ شامل پیمایش و تصویربرداری، بررسی نقشه کاربری وضع موجود و پیشنهادی اراضی، تهیه کروکی و... که مرتبط با موضوع طراحی منظر شهری خیابان و محدوده مورد مطالعه می‌باشد (نمودار ۳).

یافته‌های پژوهش مطالعه موردی

شهر ارومیه در شمال غربی کشور ایران بعنوان مرکز استان آذربایجان غربی در بخش مرکزی شهرستان ارومیه واقع است موقعیت محدوده مطالعاتی خیابان امام ارومیه (حد فاصل میدان انقلاب تا میدان ولایت فقیه) در قسمت مرکزی شهر و در تقسیمات چهارگانه منطقه‌ای شهرداری در منطقه ۴ شهر ارومیه واقع گردیده است (طرح و آمایش، ۱۳۸۵؛ ۱۳۳۵) (نقشه ۲).

بخش عملی تحقیق داده از منظر شهری خیابان امام و بررسی نمونه‌های موردی در چارچوب مدل آقای جهاشه پاکزاد به ارائه چشم انداز طراحی می‌پردازد در ادامه فرایند چرخشی طراحی به تهیه پلان راهبردی براساس راهبردهای چهارگانه تحلیلی سوات و مدل پاکزاد صورت می‌گیرد و در نهایت مدل فرضی طرح پیشنهادی با ارائه طرح های دو بعدی و سه بعدی اقدام به تهیه راهنمای طراحی خیابان در چارچوب ضوابط و مقررات به پایان می‌رسد.

روش گردآوری اطلاعات در طراحی منظر شهری خیابان امام ارومیه با توجه به اهداف و فرضیات پژوهش در بخش تئوریک و ادبیات پژوهش مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای شامل بررسی طرح جامع و طرح راهبردی بافت‌های فرسوده ارومیه، استفاده از کتاب‌ها، پایان نامه‌ها و مقالات معتبر، آمارنامه‌ها و

شکل (۳): محدوده مورد مطالعه خیابان امام خمینی (ره) (برگرفته از طرح تفصیلی شهر ارومیه)

شکل (۲): موقعیت خیابان امام نسبت به شهر ارومیه (برگرفته از طرح جامع)

• منظر شهری خیابان در سکناس دو: فعالیت و شکل کالبدی غالب در سکناس دو بیشتر در قالب فعالیت‌های فرهنگی-آموزشی مانند سینما و مدرسه و کتابخانه می‌باشد.

منظر شهری خیابان در سکناس سه: فعالیت و شکل کالبدی غالب در سکناس سه بیشتر در قالب فعالیت‌های سیاسی و اداری شهر ارومیه همانند ساختمان دادگستری کل استان آذربایجان غربی، شهرداری، میراث فرهنگی شهر ارومیه (ژاندارمری سابق) و ساختمان ارتش و ساختمان آموزش و پرورش کل استان آذربایجان غربی می‌باشد (نقشه ۴).

همانند مدل ارزیابی منظر شهری پاکزاد سعی شده است خیابان امام براساس سه شاخصه اصلی منظر شهری مورد شناخت قرار گیرد:

۱- شناخت بر اساس کیفیت‌های فضایی شامل: عناصر پهنه‌ای، عناصر خطی و عناصر نقطه‌ای

۲- کیفیت‌های سازگاری شامل دسترسی‌های اصلی و فرعی نیز دسترسی‌های پیاده

۳- کیفیت سکناس‌ها در ادامه شناخت سه شاخصه اصلی؛ حالت‌های مختلف عناصر منظر ساز خیابان بررسی شده است تا مشکلات منظر شهری خیابان بهتر درک شود.

۴- ساختار و سازمان فضایی وضع موجود

– ساختار و سازمان فضایی الگوی وضع موجود در سکناس یک (حد فاصل میدان ولایت فقیه تا چهارراه عطایی) عبارتند از:

• کاربری عمده موجود در محدوده به ترتیب شامل تجاری، مسکونی، حمل و نقل و انبار، مذهبی، می‌باشد.

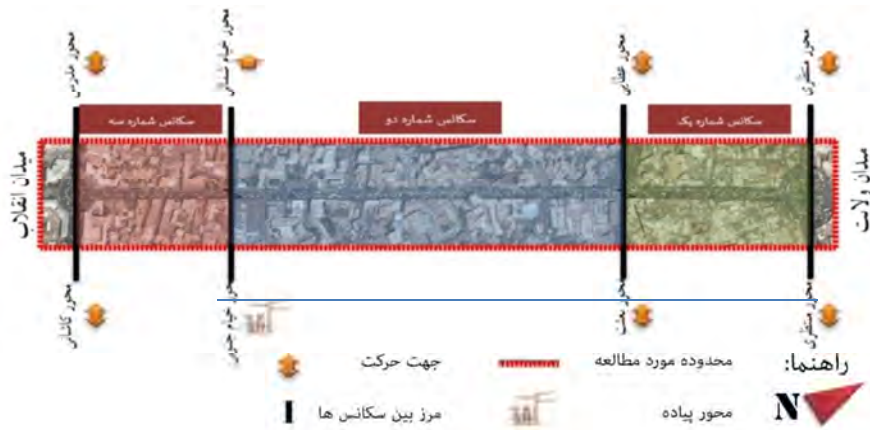
جایگاه خیابان در مطالعات بالادست طرح جامع شهر ارومیه (طرح جامع مصوب شهری ارومیه ۱۳۸۵) در نقش خیابان‌های توزیع و جمع‌کننده فرعی (شریانی درجه ۲) است (طرح و آمایش، ۱۳۸۱؛ ۴۸) و در مطالعات راهبردی بافت‌های فرسوده شهر در محدوده بافت فرسوده واقع گردیده است (طرح و آمایش، ۱۳۸۵؛ ۱۳۵). خیابان امام ارومیه در هفتاد سال اخیر در رشد و توسعه مناطق مرکزی شهر ارومیه به سمت شمال شرقی و جنوب غربی نقش مهمی داشته است. انجام مطالعات و طراحی خیابان امام در سال ۱۳۱۲ همزمان با اهداف مدرنیازسیون اصلاحاتی رضاخان به تصویب رسید. کارفرما شهرداری ارومیه بود که طرح و اجرای آن به شرکت‌های فرانسوی واگذار شد. این خیابان به طول ۱۳۵۲ متر و با عرض مفید معبر سواره و پیاده ۲۵ متر است.

مطالعه و بررسی منظر شهری در خیابان امام ارومیه

پس از تهیه نقشه و برداشت‌های میدانی خیابان امام ارومیه، تصاویر و شناخت ساختار و سازمان فضایی وضع موجود برای محدوده مورد مطالعه انجام گردیده است. با توجه به طول زیاد محور خیابان امام خمینی (ره) و تنوع کاربری و کالبدی محدوده مورد مطالعه، مطالعات شناخت مشخص کرد که طول محور بر اساس نوع فعالیت و شکل کالبدی می‌تواند به سه سکناس اصلی مورد شناخت و بررسی صورت گیرد:

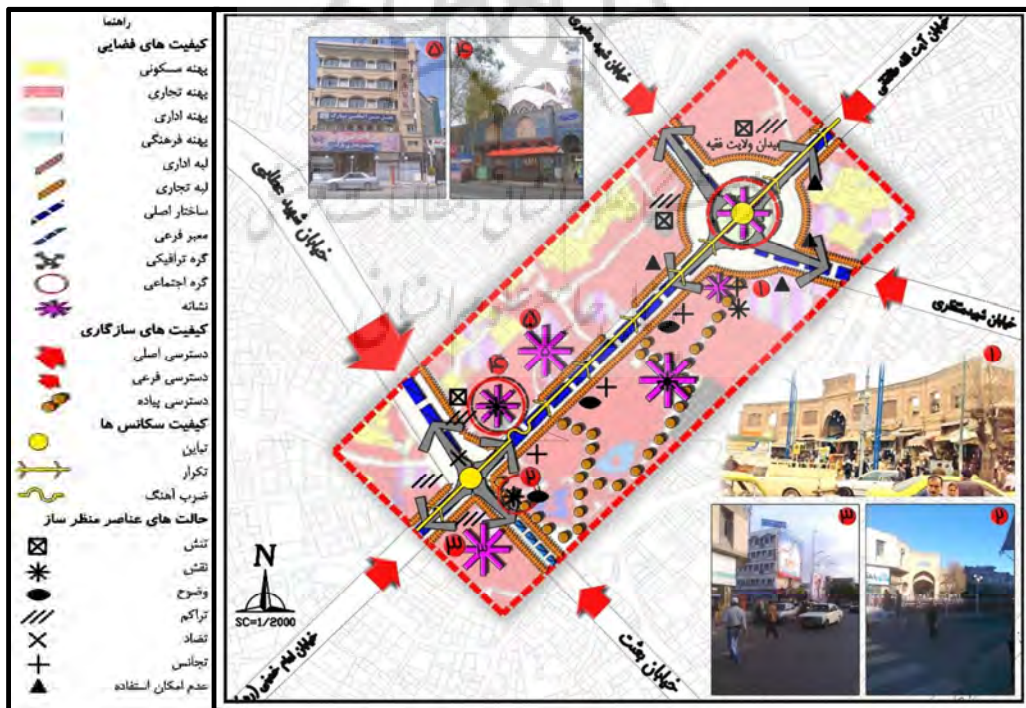
• منظر شهری خیابان در سکناس یک: فعالیت و شکل کالبدی غالب در سکناس یک بیشتر در قالب فعالیت‌های اجتماعی و بازار سنتی ارومیه می‌باشد.

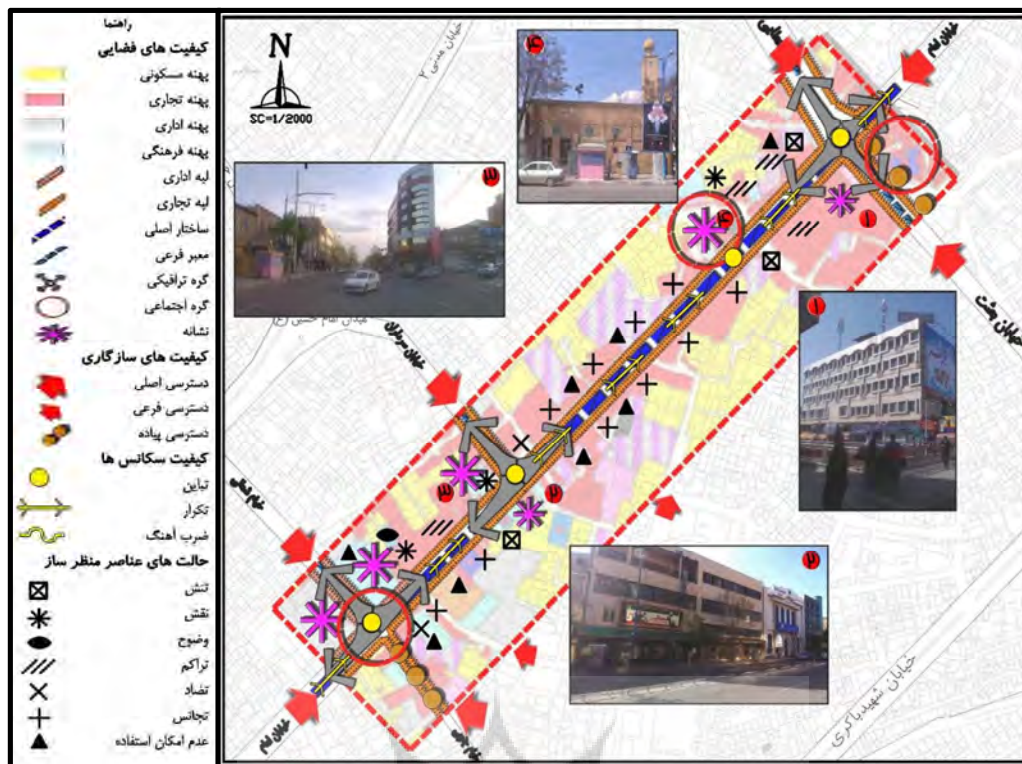

شکل (۴): ساختار کلی محدوده مورد مطالعه خیابان امام (برگرفته از نقشه هوایی Google Earth)

- ساختار اصلی شکل‌گیری کاربری‌ها بصورت خطی - کاربری عمده موجود در محدوده به ترتیب شامل مسکونی، تجاری (بازار سنتی) و مذهبی و مجسمه میدان بعنوان اصلی‌ترین نشانه‌های خیابان می‌باشند.
- افزایش استقرار کاربری حمل و نقل و انباری بجای کاربری‌های تفریحی - فرهنگی و تجاری بدلیل نظام قانونی شهرداری. (نقشه ۵)
- ساختار و سازمان فضایی الگوی وضع موجود در سکانس دوم (حد فاصل چهارراه عطایی تا چهارراه خیام) عبارتند از:
  - کاربری عمده موجود در محدوده به ترتیب شامل مسکونی، تجاری، حمل و نقل و انبار، مذهبی، می‌باشد.
  - ساختار اصلی شکل‌گیری کاربری‌ها بصورت خطی می‌باشد.
  - کاربری تجاری و مذهبی و فرهنگی و اداری بعنوان اصلی‌ترین نشانه‌های خیابان می‌باشند.
  - افزایش استقرار کاربری حمل و نقل و انباری بجای کاربری‌های تفریحی - فرهنگی و تجاری بدلیل نظام قانونی شهری (نقشه ۶).

شکل (۵): ساختار و سازمان فضایی سکانس یک (ماخذ؛ نگارنده)

نقشه (۶): ساختار و سازمان فضایی سکانس دوم (ماخذ؛ نگارنده)

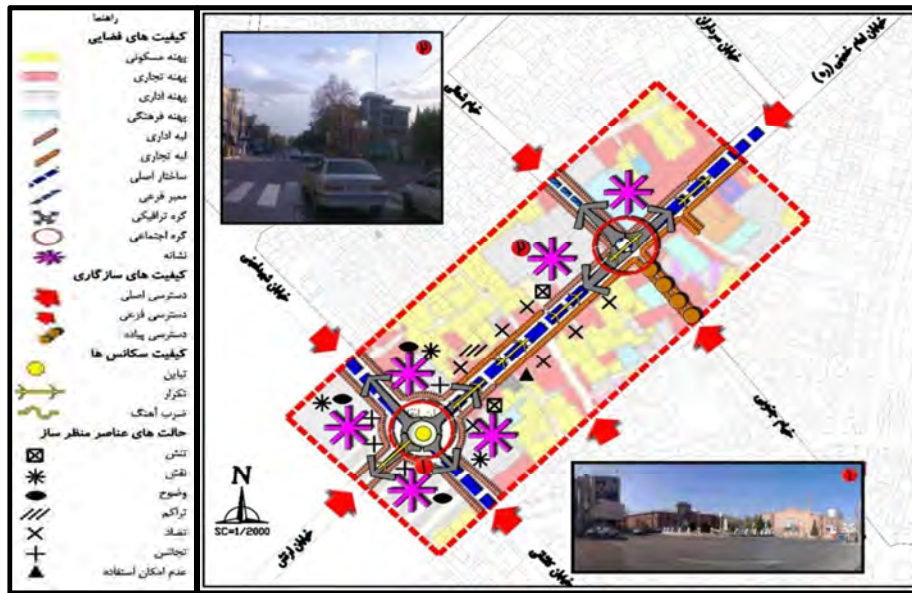
تحلیل متناسب با موضوع، مبانی نظری و شناخت و اهداف طرح مرحله بسیار مهمی است که بصورت کامل و دقیق و با توجهات ویژه به نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید تعیین می گردد. چارچوب تحلیلی جهت دستیابی به مولفه‌هایی که در ارتباط با کیفیات موثر منظر شهری خیابان امام خمینی (ره) نیاز به اصلاح و بازنگری دارد بر اساس عوامل انسانی، طبیعی و انسان ساخت شکل گرفته است (جدول ۲). همزمان با ارائه جدول تحلیلی و شناخت نقاط قوت، ضعف، تهدید و فرصت به بازبینی تصاویر وضع موجود در انطباق با جدول تحلیلی ارائه گردیده است تا با درک درست از منظر شهری محدوده مورد مطالعه به پلان راهبردی مناسب در چارچوب مبانی نظری مطالعات دست یافت.

– ساختار و سازمان فضایی الگوی وضع موجود در سکانس سوم (حد فاصل چهارراه خیام تا میدان انقلاب) عبارتند از:

- کاربری عمده موجود در محدوده به ترتیب شامل مسکونی، اداری، تجاری، مذهبی، می باشد.
- ساختار اصلی شکل گیری کاربری‌ها بصورت خطی می باشد.
- کاربری اداری و مذهبی و میدان انقل اب بعنوان اصلی ترین نشانه‌های خیابان می باشند.
- افزایش استقرار کاربری حمل و نقل و انباری بجای کاربری‌های تجاری و مسکونی بدلیل نظام قان ونی شهرداری. (نقشه ۷)

تجزیه و تحلیل

در این مرحله اطلاعات به دست آمده از مرحله مورد شناخت محدوده مورد مطالعه مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرد. یکی از روش‌های تجزیه و تحلیل منظر یک فضای شهری تنظیم جدول SWOT است. تعیین معیارها و ملاک‌های تجزیه و

شکل (۷): ساختار و سازمان فضایی سکانس سوم (ماخذ؛ نگارنده)

جدول (۲): تحلیل منظر شهری خیابان امام در بررسی های SWot

ویژگی های بالقوه		ویژگی های بالفعل		تجزیه و تحلیل منظر شهری خیابان امام ارومیه
نقاط تهدید	نقاط فرصت	نقاط ضعف	نقاط قوت	
<ul style="list-style-type: none"> خطر وقوع سوانح رانندگی برای پیاده در محل راه های مواصلاتی به خیابان امام خطر وقوع سوانح برای پیاده به دلیل وجود چاله های فاضلاب (تصویر شماره ۴) پارکینگ در جداره خیابان ایجاد خطر برای پیاده 	<ul style="list-style-type: none"> امکان ساماندهی شبکه پیاده و سواره در میدان ولایت و میدان انقلاب امکان بهبود کیفیت پیاده راه در طول محور خیابان امام امکان ساماندهی شبکه مواصلاتی به خیابان امام (تصویر شماره ۳) 	<ul style="list-style-type: none"> ضعف در عرض پیاده رو محل نامناسب ایستگاه های اتوبوس و ترافیک سواره ایجاد ترافیک سواره به دلیل کاربری های مزاحم وجود موانع حرکت برای پیاده (تصویر شماره ۲) 	<ul style="list-style-type: none"> کف سازی مناسب در خیابان امام بهره مندی از حمل و نقل عمومی امکان دسترسی مناسب به تمام کاربری ها (تصویر شماره ۱) 	<ul style="list-style-type: none"> حمل و نقل و دسترسی
<ul style="list-style-type: none"> خطر از بین رفتن برخی فعالیت های موجود در محدوده به دلیل فرسودگی و ایجاد فشار از مراکز قدرت تجاری وجود زمین خوراری و افزایش میزان فرسودگی انقطاع خط آسمان در ساخت و سازهای جدید نبود ضوابط مشخص در ساخت و سازهای جدید (تصویر شماره ۸) 	<ul style="list-style-type: none"> فرصت بهسازی و نوسازی در بازار سنتی و طول محور خیابان امام امکان حذف یا تغییر موقعیت بد موانع حرکتی (تصویر شماره ۷) امکان استفاده از درخت برای افزایش محصوریت امکان ایجاد فضای باز عمومی با قابلیت گردشگری 	<ul style="list-style-type: none"> فرسودگی کالبدی شدید (تصویر شماره ۶) فضاهای پنهان در سکانس یک (محدوده میدان ولایت) عدم رعایت تناسب در نشانه ها و نمادهای میدان ولایت و انقلاب عدم رعایت محصوریت در سکانس یک و سه نبود ضوابط هماهنگ و مدون در طراحی مبلمان شهری 	<ul style="list-style-type: none"> وجود فضاهای بسته عمومی (بازار) با قابلیت هماهنگی توده و فضا موقعیت ممتاز محور در همجواری با عناصر اصلی استخوان بندی شهر وجود محصوریت مناسب برای سکانس دو وجود عناصر با ارزش تاریخی (تصویر شماره ۵) 	<ul style="list-style-type: none"> کالبدی
<ul style="list-style-type: none"> ایجاد خطر برای عبور عرضی پیاده با وجود فضای سبز در وسط میدان خطر کاهش فعالیت با وجود کاربری های موقت مثل بانک ها (تصویر شماره ۱۲) تهدید کاربری های تفریحی و بهداشتی 	<ul style="list-style-type: none"> وجود ساختمان های غیر فعال در طبقات فوقانی و پشت محدوده و ایجاد فرصت های جدید کاربری امکان ایجاد کاربری های متنوع با وجود ساختمان ها با لحاظ قدمت ابنیه امکان استفاده از محوطه تاریخی بناها (تصویر شماره ۱۱) وجود زمین های خالی با قابلیت گردشگری 	<ul style="list-style-type: none"> افزایش زمین های بایر و از بین رفتن فعالیت های تجاری در محدوده مورد مطالعه (تصویر شماره ۱۰) انقطاع خط آسمان با افزایش کاربری پارکینگ از بین رفتن برخی کاربری های فرهنگی با آتش سوزی در محدوده 	<ul style="list-style-type: none"> بافت های فعال با کاربری های متنوع تجاری وجود دست فروشان لبه خیابان در ساعات شب و افزایش سرزندگی (تصویر شماره ۹) فعالیت خدمات تغذیه ای در طول ساعات شبانه روز وجود فعالیت های فرهنگی در سکانس دو وجود فعالیت های متنوع تجاری سیاسی و اجتماعی در طول محور 	<ul style="list-style-type: none"> کاربری و فعالیت

<p>بصری</p>	<ul style="list-style-type: none"> • وجود عناصر طبیعی شاخص مانند درختان چنار • تنوع دیدهای متنوع و پی در پی در اثر تغییر کاربری‌های سیاسی-اداری، فرهنگی و اجتماعی • وجود عناصر نقطه‌ای شاخص (تصویر شماره ۱۳) 	<ul style="list-style-type: none"> • محدودیت در دامنه دید گسترده • کم‌رنگ شدن عناصر شاخص در اثر عناصر الحاقی و تبلیغاتی • عدم رعایت تناسب در جداره بناها (تصویر شماره ۱۴) • ازدیاد علایم راهنمایی و ایجاد منظری نامطلوب در جداره محور 	<ul style="list-style-type: none"> • امکان استفاده از درختان چنار برای ایجاد ریتم (تصویر شماره ۱۵) • امکان ایجاد فضاهای باز با دامنه دید گسترده در سکانس سه • امکان ایجاد عناصر نشانه‌ای در دو میدان ولایت و انقلاب 	<ul style="list-style-type: none"> • نبود برنامه‌ای مدون در مدیریت منظر شهری و امکان از بین رفتن مناظر موجود (تصویر شماره ۱۶) • تهدید فرسودگی بناها در از بین رفتن جداره‌های خوش نما • تهدید مبلمان شهری نامناسب در خوانایی محدوده
<p>زیست محیطی</p>	<ul style="list-style-type: none"> • وجود سایه اندازی مناسب در ضلع غربی با عمق ۵۰ سانتیمتری • تراکم مناسب درختان پهن برگ در ضلع غربی محور (تصویر شماره ۱۷) 	<ul style="list-style-type: none"> • وجود سایه اندازهای نامناسب در ضلع شرقی و نور زیاد همین ضلع • کمبود فضاهای سایه گیر و باز برای نشستن و استراحت (تصویر شماره ۱۸) • وجود ریزگردهای محلی در اثر افزایش زمین‌های بایر 	<ul style="list-style-type: none"> • امکان استفاده از رواق برای پیاده رویهای عریض (تصویر شماره ۱۹) • تدوین راهنمایی جامع برای سایه اندازها و عناصر الحاقی به بنا 	<ul style="list-style-type: none"> • از بین رفتن درختان پهن برگ • افزایش زمین‌های بایر و فرسودگی شدید بناها و در پی آن افزایش ریزگردها (تصویر شماره ۲۰)

شکل (۸): پلان راهبردی از سکانس شماره یک

موقعیت مکانی تصاویر در جدول (۲) و نقشه (۳) مشخص گردیده است.

ارائه پلان راهبردی

اگر هدف مقصدی است که می‌بایستی به سوی آن حرکت کرد، راهبرد یا استراتژی نشان دهنده مسیرهای اصلی "ممکن" است که طراح را به هدف نزدیک می‌کند. راهبردها تصمیم‌هایی هستند که اهداف کلان را هماهنگ کرده، شرایط ایده آل سیستم مورد مداخله را تعقیب کرده و جهت‌گیری عمومی عمل و اقدام را برای نیل به اهداف روشن می‌کنند (پاکزاد، ۱۳۸۸: ۱۷۱). در این قسمت به دلیل طول زیاد خیابان امام ارومیه فقط پلان راهبردی سکانس شماره یک بعنوان الگویی برای سکانس‌های بعدی به نمایش گذاشته شده است.

جمع بندی:

آنچه در شهرهای امروز، حیات شهری و زندگی سالم شهروندی را بیش از سایر عوامل موجب می‌شود، توجه به ابعاد منظر شهری در طرح‌های شهری است. وجود قابلیت‌ها و کیفیت‌های محیطی برای درک و دریافت فضا و در نتیجه آن مکث و حضور افراد در فضاهای شهری، زمینه‌ساز دیدن و دیده شدن در سطوح پایین و در سطحی فراتر باعث تعاملات و مراودات اجتماعی می‌شود. در واقع، تمرکز بر کیفیت‌های عینی محیط است که کارایی و سرزندگی فضاهای شهری، استمرار حیات شهری و تقویت سرمایه‌های اجتماعی را به دنبال دارد. بررسی منظرشهری و تحلیل تعاریف متعدد آن، نشان از وجود عوامل متعدد باروابط پیچیده تأثیرگذاری بر آن دارد که بررسی و شناخت کامل عوامل دخیل و تعیین میزان تأثیر هر یک امری بسیار دشوار است؛

عوامل اجتماعی و انسانی و انسان ساخت بر سرمایه اجتماعی از جمله سن، جنسیت، میزان تحصیلات و ... مورد بررسی قرار گرفته است؛ اما تأثیر کیفیت فضاهای شهری به عنوان بسترهای شکل‌گیری این سرمایه انسانی چندان مورد توجه نبوده است در واقع فضا بخش مهمی از چیزی است که آن را بستر رفتار

علت این امر را می‌توان وجود ریشه‌های کالبدی، روانی، اجتماعی، فرهنگی و غیره در مفهوم سرمایه اجتماعی دانست. در هر یک از تعاریف سرمایه اجتماعی، بر وجهی خاص از وجوه بسیار آن تمرکز و تعاریف عملیاتی مختلفی از آن ارایه شده است. هرچند در پژوهش‌های اخیر، تأثیر بسیاری از

منابع:

۱. آتشین بار، محمد، (۱۳۸۸)؛ تداوم هویت در منظر شهری، تهران، فصلنامه باغ نظر، شماره دوازده، سال ششم، صص ۴۵-۵۶
  ۲. بحرینی، حسین، بلوکی، بهناز و تقابن، سوده، ۱۳۹۳: تحلیل مبانی نظری طراحی شهری معاصر، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم
  ۳. بل، سایمون (۱۳۹۴)؛ منظر، الگو ادراک فرآیند. (بهناز امین زاده)، دانشگاه تهران. تهران، چاپ چهارم.
  ۴. بل، سایمون (۱۳۹۴)؛ عناصر طراحی بصری در منظر. (محمد رضا مثنوی)، دانشگاه تهران. تهران، چاپ دوم.
  ۵. بهزادفر، مصطفی- صفاری، مینا؛ (۱۳۸۶)؛ طراحی منظر خیابان شهری با رویکرد پایداری (نمونه موردی خیابان شریعتی تهران)، تهران، همایش معماری پایدار و توسعه شهری، صص ۲۶-۱۳
  ۶. پاکزاد، جهانشاه (۱۳۸۶)؛ راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و معماری
  ۷. پاکزاد، جهانشاه (۱۳۸۸)؛ مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، تهران، چاپ نهم، انتشارات شهیدی
  ۸. پاکزاد، جهانشاه (۱۳۸۹)؛ سیر اندیشه‌ها در شهرسازی (۳)، تهران، انتشارات شهیدی
  ۹. پورجعفر، محمد رضا و صادقی، علیرضا (۱۳۸۸)؛ شناخت و ساماندهی محورهای دید: رهیافتی در مدیریت بصری، فصل نامه پژوهش مدیریت شهری، صص ۹۳-۸۶
  ۱۰. توسلی، محمود (۱۳۷۶)؛ طراحی شهری در بخش مرکزی تهران. میدان حسن آباد. خیابان امام، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعات و شهرسازی و معماری ایران
  ۱۱. یوسفی، علی - صادقی، عطیه- عبداللهی، ساره (۱۳۹۳)، منظر شهری، مشهد، ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری، صص ۴۵-۳۲
  ۱۲. رحیمیان، مجتبی- تقوایی، علی اکبر- خادمی، مسعود- علی پور، روجا، (۱۳۹۱)؛ بررسی تطبیقی رویکردهای سنجش کیفیت در طراحی فضاهای عمومی شهری، تهران، نشریه علمی پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، صص ۴۳-۳۵
  ۱۳. ذکاوت، کامران (۱۳۸۵)؛ چارچوب مدیریت استراتژیک بصری، تهران، آبادی، شماره ۵۳، صص ۳۷-۲۶
- می‌نامیم و در آن رفتار می‌کنیم. در حالی که فلسفه تئوری مدرن منظر شهری کاملاً به نظریه هنر ارتباطات گوردن کالن در کتاب منظر شهری وابسته است، وی با تاکید بر اثرات حسی که منظر می‌تواند بر ساکنین و بازدیدکنندگان شهری داشته باشد، خواستار ایجاد لذت بصری در مقیاس شهر شد. خیابان امام خمینی (ره) ارومیه یکی از متنوع‌ترین فضاهای شهری از نظر کالبدی، میزان فعالیت، کاربری و تعاملات اجتماعی بصورت‌های منفی یا مثبت است. که با بررسی دقیق و طراحی موشکافانه می‌توان از ملال آوری بیش از حد یا شلوغی و عدم کنترل به مکان جلوگیری کرد هر دو موضوعی که می‌توان در خیابان و پس خیابان امام ملاحظه کرد. برای این منظور سعی در تدوین راهنمای طراحی منظر شهری در ارتقا ویژگی‌های مثبت کالبدی جهت بهبود سطح زندگی و کار در محدوده لازم بنظر می‌آید.
- در چارچوب طراحی منظر شهری خیابان امام ارومیه نحوه رسیدن به چشم انداز ترسیم شده معلوم نگردیده است. از این رو نیاز به راهنمای طراحی هست تا هدایت به سوی چارچوب طراحی تعیین شده را بر عهده گیرد. لذا اگر در نظام کنترل و هدایت، چارچوب ابزاری برای کنترل اقدامات صورت گرفته یا در دست انجام برای آینده نهایی طرح باشد، راهنمای طراحی ابزار هدایت است و به همین منظور این دو لازم و ملزوم یکدیگر در رساندن طرح به سر منزل مقصود هستند. برای همین منظور استفاده از ضوابط طراحی، چارچوبی را در اختیار معماران و سایر طراحان دخیل در فضای منظر شهری خیابان امام ارومیه قرار دهد که ضمن حفظ حال و هوای مورد نظر طراحی بتوانند خلاقیت خود را بکار گیرند (پاکزاد، ۱۳۸۸: ۱۸۰):
- در این قسمت سعی در ارائه دو گروه اصلی از ضوابط برآمده شده است:
- ۱- ضوابط کلی در منظر شهری خیابان امام ارومیه: مثل ایجاد وحدت در طرح‌ها، رعایت مقیاس، و تناسب در حجم و فضا و...
  - ۲- ضوابط ویژه در منظر شهری خیابان امام ارومیه مربوط به تقسیم بندی سطح نما، نوع و نحوه اجرای عناصر مختلف از لحاظ شکل، اندازه، مصالح و رنگ.

۱۴. سجاذزاده، حسن - کریمی، مهرداد - وحدت، سلمان، (۱۳۹۳): بررسی و ارزیابی اولویت مولفه های منظر خیابان های شهری (مطالعه موردی: شهر همدان)، فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی، سال سوم، شماره دهم، صص ۱۰۰-۸۵
۱۵. شیانی، اسماعیل و استوار، آزاده ۱۳۸۹: منظر ادراکی شهر، مجموعه مقالات همایش ملی منظر شهری، جلد دوم، مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن، صص ۱۲۵-۱۳۱.
۱۶. عباس زاده، مظفر (۱۳۸۵)؛ مطالعه و آسیب شناسی مجموعه بازار ارومیه، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی
۱۷. طرح و آمایش، (۱۳۸۱)؛ طرح جامع شهر ارومیه، تهران-ارومیه
۱۸. طرح و آمایش، (۱۳۸۵)؛ مطالعات و طرح راهبردی بافت های فرسوده ارومیه، تهران-ارومیه
۱۹. صبری، سیروس (۱۳۹۳)؛ طراحی منظر شهری، تهران، هنر معماری قرن.
۲۰. کالن، گوردن، (۱۳۹۰)؛ گزیده منظر شهری (طبیعیان، منوچهر)، دانشگاه تهران، چاپ چهارم.
۲۱. کلاتری، حسین، ۱۳۹۱: مجموعه مقالات همایش ملی منظر شهری ۱، سازمان زیباسازی شهر تهران
۲۲. گروتس، یورگ، ۱۳۷۵: زیبایی شناسی در معماری (جهانشاه پاکزاد)، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
۲۳. گلکار، کورش، (۱۳۸۷)؛ محیط بصری شهر؛ سیر تحول از رویکرد تزئینی تا رویکرد پایدار، تهران، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، انتشارات علوم محیطی
۲۴. گلکار، کورش (۱۳۸۷)؛ مفهوم منظر شهری، تهران، فصلنامه آبادی، سال شانزدهم، شماره ۵۳، صص ۴۷-۳۸
۲۵. ماتلاک، جان ال (۱۳۷۹)؛ آشنایی با طراحی محیط و منظر جلد ۱ و ۲ (حسن لقایی)، تهران
۲۶. محمودی، سید امیر سعید، (۱۳۸۵)؛ منظر شهری: مروری بر چند نظریه، فصلنامه آبادی، سال شانزدهم، شماره ۵۳، صص ۶۱-۵۴
27. Gehl, Jan (1987): Life Between Building, New York: Van Nostrand Reinhold.
28. Leyden, Kevin (2003): Social Capital and the Built Environment: The importance of Walkable Neighborhoods, American Journal of Public Health, 93(9): pp.1546-1551.
29. Paul D Spreiregen. (1981) Urban Design the Architecture of Towns and Cities
30. Vega-Barachowitz, David- Flynn, Michael- Koonce, Peter. (2013) Urban Street Design Guide The Future of City Streets, NACTO, usa
31. Varadkar, Leo, - O'Sullivan, Jan (2014) Design Manual for Urban Roads and Streets
32. (2016), Abu Dhabi Urban Street Design Manual, Abu Dhabi, roye
33. Bosselman, P. (1998), Representation of place: reality and realism in City design, University of California press, Berkeley.

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو فریښی
پرتال جامع علومو انسانی